

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

RÜSTƏM KAMAL OĞLU RƏSULOV

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ “İQOR POLKU HAQQINDA
DASTAN”: POETİK SİSTEMLƏRİN
TİPOLOJİ- MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (Rus ədəbiyyatı)

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2014

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin klassik rus ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **Rafiq Manaf oğlu Novruzov,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü

Muxtar Kazım oğlu İmanov,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü

Zemfira Əlişah qızı Vəliyeva,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və Dünya ədəbiyyatı
kafedraları

Müdafiə « 26 » 11 _____ 2014-ci il saat « _____ »da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini təşkil edən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » _____ 2014-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

N.R.Muqimova

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Bədii əsərin poetik sistemi müxtəlif elementlərin vəhdətindən və ya kombinasiyasından yaranır və müxtəlif üslubların, süjet-kompozisiya elementlərinin, ritorik fiqurların uzlaşdığı bir dinamik sistemdir.

“Geniş əhatəli tədqiq bədii əsərin bir sistem kimi nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Sistemə daxil olan, onun bir sistem kimi formalaşmasında iştirak edən bütün üzvlər bir-birilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməlidirlər, başqa sözlə, bütöv quruluşa malik olmalıdırlar. <...> başqa sözlə desən, məzmun qatının və forma qatının ilkin, qlobal əlaqəsi bədii əsərin sistemliyini yaradan ən vacib şərtidir.”¹

Bədii mətn “nitq qrammatikası” qaydaları üzrə qurulmuş sadə və mürəkkəb, elementar və kompleks, monoloji və dialoji nitq janrlarının kontaminasiyasından ibarətdir.

Müəllifin (söyləyicinin) kommunikativ strategiyasına uyğun olaraq bədii mətndə dominant nitq janrlarının fərqləndirilməsi tarixi poetika, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində araşdırmalar üçün əhəmiyyətlidir. Poetik sistemin təhlili bədii mətnin bədii-estetik xüsusiyyətlərini, təhkiyə səviyyələrini açmağa imkan verir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un və «İqor polku haqqında dastan»ın poetik sistemi əsasən poetik fiqurlar, motiv-obraz sistemi, zaman-məkan münasibətləri və s. səviyyəsində öyrənilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor polku haqqında dastan» mürəkkəb funksional əlaqələrin gerçəkləşdiyi sistemdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor polku haqqında dastan» kommunikativ hadisələrin və aktların və müvafiq nitq janrlarının təsvir olunduğu poetik sistemlərdir.

Bu əsərləri, abidələri mürəkkəb nitq janrları kimi götürsək, onda nitq janrları sistemini «sistem içində sistem» kimi qəbul edirik, bu baxımdan M.M.Baxtinin nitq janrları nəzəriyyəsinin² və C.Ostinin performativlik nəzəriyyəsinin³ araşdırmaya tətbiqini zəruri hesab edirik.

---

¹ Abdulla K. Müəllif-əsəg-oxucu. Bakı: Yazıçı, 1985. s. 6

² Бахтин М.М. Из архивных записей к работе «Проблемы речевых жанров». – Диалог 1. Проблема диалогической речи. Диалог 2. // Собр. соч. в 5 т. – М.: Наука, 1996. – Том.5. – с.146.

³ Остин Дж. Л. Перформативы – констативы: Пер. с англ. // Философия языка / Ред. – сост. Дж. Серль. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – с.23-34.

Y.M.Lotman nitq janrlarını mədəniyyət tipləri və yaddaş formaları ilə əlaqələndirir¹. V.M.Şukin isə nitq janrını psixi və sosial davranışın intensional – funksional tipi kimi səciyyələndirir².

«Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor polku haqqında dastan» bütövlükdə ilkin (sadə) janrlardan yaranmış, müvafiq etnik-mədəni ənənə çevrəsində mövcud olmuş mürəkkəb nitq janrlarıdır. Hər iki abidə yalnız orta əsrlərin janr mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini ifadə etmir, həm də müəyyən diskursların (epik, dini, ritual) informasiya resurslarını özündə əks etdirir.

Onu da qeyd edək ki, müasir rus filologiyasında janrşünaslıq ön mövqeyə çıxmışdır, lingvistik janrşünaslıq, funksional üslubiyyat sahəsində mühüm araşdırmalar aparılmışdır. Saratov, Volqoqrad universitetlərində nitq janrlarının təsviri, təhlil metodikası və poetikası ilə bağlı elmi konfranslar keçirilir, “Nitq janrları” adlı məqalələr toplusu buraxılır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi «Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor polku haqqında dastan»da poetik sistemlərin müqayisəli – tipoloji təhlilidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da və «İqor polku haqqında dastan»da poetik sistem daxilində müxtəlif nitq janrlarının, təsviri və onların funksional imkanlarının tədqiqi, müxtəlif diskurslarla əlaqəsi, müəllif (söyləyici) obrazlarının kommunikativ sistemdə yerinin müəyyənləşdirilməsi və s. məsələlər araşdırmanın məqsədinə daxildir.

Araşdırmanın məqsədi aşağıdakı konkret vəzifələri müəyyənləşdirir:

- M.M.Baxtinin nitq janrları nəzəriyyəsini tətbiq etməklə «Kitabi-Dədə Qorqud»da və «İqor polku haqqında dastan»a nitq janrlarının tipologiyasını və təsnifatını vermək;

- C.Ostinin nitq aktları nəzəriyyəsinin (performativlik) tətbiqi;

- «Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor polku haqqında dastan»ın poetik sistemində ilkin nitq janrlarını «sistem içində sistem» kimi müəyyənləşdirmək;

- nitq janrlarını ümumi poetik sistemin vacib hissəsi kimi nəzərdən keçirmək;

- nitq janrlarını ritual, sosial və psixoloji davranış tipləri kimi öyrənmək;

---

¹ Лотман Ю.М. Несколько мыслей о типологии культур // языки культуры и проблемы переводимости. М.: наука, 1987, с.3-11.

² Шукин В.Г. Социокультурное пространство и проблема жанра // Вопросы философии. 1997, №6.

- nitq janrlarının sujet-təhkiyə sistemində funksional rolunu göstərmək.

Tədqiqatın obyektini “Kitabi-Dədə Qorqud” və “İqor polku haqqında dastan” təşkil edir.

Araşdırmanın predmetini «Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor polku haqqında dastan»da poetik sistemlərin nitq janrları səviyyəsində təşkil edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un və «İqor polku haqqında dastan»ın poetik sistemi fərqli, ilkin (sadə) nitq janrlarından təşkil olunmuş mü-rəkkəb kommunikativ sistemlər kimi təqdim edilir. Bədii mətnə zaman kommunikativ məkanın, süjetqurmanın dinamikasını da görməyə imkan verir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi problemin nəzəri-tipoloji qoyuluşu, tədqiqatın istiqaməti və predmeti ilə müəyyənləşir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un və «İqor polku haqqında dastan»ın öyrənilməsi şərfli tarixə malikdir, həmin abidələrin müxtəlif aspektlərdə (poetika, semantika, dilçilik, tarixi-kulturoloji və s.) araşdırılması sahəsində sanballı tədqiqat işləri var.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq M.Baxtinin nitq janrları nəzəriyyəsi və C.Ostinin performativlik nəzəriyyəsi müəyyən qədər transformasiya olunmaqla tətbiq edilir.

Sistemlilik nəzəriyyəsi «Kitabi-Dədə Qorqud»da və «İqor polku haqqında dastan»ın nitq janrlarını “sistem içində sistem” kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un və «İqor polku haqqında dastan»nın poetik sistemləri müqayisəli-tipoloji səviyyədə araşdırılır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da və «İqor polku haqqında dastan»da nitq janrlarının funksionallığı göstərilir;

- “Kitabi-Dədə Qorqud”da nitq janrlarının kommunikativ hadisələrlə və epik xronotopla əlaqəsinə diqqət yetirilir;

- “Kitabi-Dədə Qorqud”un sujet-təhkiyə sistemində nitq janrlarının və bütövlükdə epik mətnin performativliyi müəyyən edilir;

- Epik islam estetik fenomen kimi təqdim edilir və onun performativliklə əlaqəsi aydınlaşdırılır;

“Kitabi-Dədə Qorqud”un sujet təşkilində ritual diskursun rolu, nitq janrlarının ritual davranış tipi ilə əlaqəsi göstərilir;

- “İqor polku haqqında dastan”ın sujet təşkilində nitq janrlarının rolu və əhəmiyyəti qeyd olunur;

- “İqor polku haqqında dastan” nitq janrları vasitəsi ilə kommunikativ sistemin təsvirinə cəhd edilir;

- “İqor polku haqqında dastan”ın poetik sistemində mühüm yer tutan nitq janlarının xristian diskursu ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir.

Dissertasiyanın metodoloji və nəzəri əsası kimi nitq janları nəzəriyyəsi (M.Baxtin), nitq aktları nəzəriyyəsi və ya performativlik nəzəriyyəsi (C.Ostin) götürülmüşdür.

Dissertasiyada linqvopraqmatikanın, semiotikanın, neoritorikanın imkanlarından da müəyyən qədər istifadə olunmuşdur. Linqvopraqmatik aspekt poetik sistemin mühüm məsələlərindən birinin – kommunikativ problemin, xüsusən nitq janlarının və nitq aktlarının təsvirinə və şərhinə imkan vermişdir.

Araşdırmaların metodikasına müqayisəli-tipoloji, tarixi, təsviri metodları özündə birləşdirən mətnin kompleks təhlili daxildir.

M.Baxtinin, O.Ş.Gökyayın, Ə.Cəfəroğlunun, D.S.Lixaçovun, Y.Lotmanın, V.N.Toporovun, V.P.Adrianova-Peretsin, K.Abdullayevin, T.Hacıyevin, N.Cəfərovun, Ş.İbrayevin, A.Hacıyevin, V.Şukinin, B.Abdullanın, B.Qasparovun, K.Vəliyevin, M.Kazımoğlunun, C.Bəydilinin, S.Rzasoyun, R.Qafarlıının, Ə.Əskərin və başqa tədqiqatçıların fikir və mülahizələri diqqətdə saxlanılmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti. «Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor polku haqqında dastan» kimi klassik abidələrin poetik sistemlərinin öyrənilməsi həm metodoloji, həm də nəzəri baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır, bütövlükdə orta əsr türk və rus ədəbiyyatında estetik dəyərləri anlamaq üçün gərəklidir.

Hər iki abidədə nitq janları poetik sistem kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da mətnin süjet təşkilini, arxetipik strukturunu, kommunikativ təbiətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Bir bədii sistem içində nitq janlarının sistem kimi öyrənilməsi tarixi poetika qarşısında yeni istiqamətlər açır.

Dissertasiyanın təcrübi əhəmiyyəti ondadır ki, təklif edilən nəzəri yanaşma müxtəlif səviyyəli poetik sistemlərin araşdırılmasında tətbiq oluna bilər, folklor poetikasının bir sıra məsələlərinin araşdırılmasında, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, poetika, praqmalinqvistika, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq üzrə xüsusi kurslarda tədris vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə aşığıdakı müddəalar çıxarılır:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “İqor polku haqqında dastan” sadə, ilkin nitq janlarından təşkil olunmuş mürəkkəb nitq janlarıdır.

2. “Kitabi-Dədə Qorqud”da və “İqor polku haqqında dastan”da nitq janlarının “sistem içində sistem” kimi öyrənilməsi həmin mətnlərdə bədii

dilin funksiyasını, nitq janrlarının diskursla (ritual, dini, ideoloji) əlaqəsini araşdırmağa imkan verir.

3. “Kitabi-Dədə Qorqud” performativlik hadisəsinin örnəyidir, performativlik isə epik dilin ritual substratı ilə sıx bağlıdır.

4. Ritual diskurs epik təhkiyənin yalnız məzmun planını ifadə etmir, həm də süjetyaradıcı başlanğıc kimi çıxış edir.

5. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik sistemində fatika, fatik nitq janrları epik dialoqun əsasını təşkil edir. Eposun dialoq məkanı xəbər – xəbər-ləşmə məkanıdır.

6. “İqor polku haqqında dastan” da folklor və xristian kodlarının vəhdəti özünəməxsus janr modallığı yaratmışdır.

7. “İqor polku haqqında dastan”ın poetik sistemində imperativ nitq janrları knyazların sosial-dini statusu ilə bağlıdır, əsasən performativ mahiyyətlidir.

8. “Ölüm”, “hüzn-kədər” mənə məkanları müvafiq nitq janrlarının (ağılar, şikayətlər) funksionallığını şərtləndirmişdir.

9. Ritorik nitq janrlarının təhlili göstərir ki, müəllifin məqsədi kafirlərlə (poloveslərlə) savaşa xristian knyazın panegerik obrazını yaratmaq, onun müsbət siyasi imicini təbliğ etmək olmuşdur.

İşin aprobeiası. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin klassik rus ədəbiyyatının tarixi və metodikası kafedrasında (Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası və «Folklor araşdırmaları» elmi-tədqiqat laboratoriyası ilə birgə) müzakirə olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas müddəaları beynəlxalq elmi konfransların və simpoziumların (Bakı, Maynts, Berlin, Minsk, Samara, Pyatıqorsk) materiallarında əksini tapmışdır. Müəllifin mövzuyla bağlı iki kitabı («Kitabi-Dədə Qorqud»: arxaik ritual semantikasi. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 1999; «Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor polku haqqında dastan»: janrın hermenevtikasi. Mingəçevir, 2003) və 40-a yaxın tezis və məqaləsi çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, nəzəri metodu, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir.

«**Kitabi-Dədə Qorqud: epik dilin ritual-performativ funksiyası**» adlı **I fəsil** üç yarım-fəsildən ibarətdir. “**Performativ nitq janrları və nitq akt-**

ları” adlı birinci yarım fəsildə qeyd olunur ki, performativlik geniş mənalı termdir, ritual nəzəriyyəsinin ayrılmaz hissəsidir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da performativlik sujetqurmanın vacib komponentidir. Oğuz bəylərinin hər qələbəsi, hər ovçuluq və savaşı fəaliyyəti və davranış aktı epik dilin performativ resurslarından qaynaqlanır. Performativlik eposda sadəcə sözlə işin-əməlin, sözlə hərəkətin - fəaliyyətin eyniliyi deyil, həm də sosial hakimiyyətin, sosial nüfuzun ifadəsidir.

Orta əsrlərdə etnik toplumun həyatı üçün ritualların, mərasimlərin, yaşam normalarının, oyunların icrası (performance) çox əhəmiyyətli məsələ idi. İnsanların gündəlik həyatı sanki teatr səhnəsində oynanırdı, performativlik aktı ilə həmin tamaşa «düzülüb-qoşulurdu».

Araşdırmamızda bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməyimizin bir səbəbi də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, folklorşünaslığında performativlik fenomeninin kifayət qədər öyrənilməməsidir. Performativlik məsələsi müxtəlif dillərin strukturunda geniş tədqiq olunsada, epos poetikası, xüsusən folklor mətnlərinin kommunikativ semantikasi kontekstində ayrıca təhlil obyektinə çevrilməmişdir.

Performativlik müəyyən kommunikativ situasiyaların, toplumun və fərdin dış dünya ilə münasibətlərini modelləşdirir. Performans toplumsal yaddaşın əsas forması və etnik sosial təcrübənin əsas ötürülmə kanalı olur.

Nəzərə alsaq ki, “epos sadəcə dastan deyil, müxtəlif sujetlər və motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan potensialıdır”¹. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dastan potensialını ifadə edən mühüm kateqoriyalardan biri də performativlikdir.

Eposda performativ vahidlər – ritual və yaxud rituallaşmış performativlər ilk növbətə sakral semiozisdə gerçəkləşir və dini-ibadət performativləri, aqioqrafik mətnlər (yaxud sakral narrativ performativləri) dini performativlərə, ritual performativlərə (yalvarışlar, mədət diləmə, öymələr və s.) əhatə edir.

Performativlik linqvokültüroloji kateqoriya kimi eposda fərqli mahiyyətə malikdir: bir tərəfdən, «Kitabi-Dədə Qorqud»un özü bir yaradıcılıq aktı kimi, söyləmə-boylama aktı kimi bütövlükdə performativdir, funksional baxımdan isə bilavasitə oğuz insanının etnososial mühitlə, inanc dünyası ilə və mifoloji təsəvvürlər sistemi ilə bağlıdır.

---

¹ Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999. s. 12

«Kitabi-Dədə Qorqud»da poetik sistemin əsasını performativ vahidlər (deyimlər, formullar, performativ – diskursiv təcrübələr və konstruksiyalar) təşkil edir. ”Kitabi-Dədə Qorqudun linqvopoetik təhlili göstərir ki, bir sıra konstruksiyalar performativ deyimlər sisteminə daxildir: “Performativ konstruksiyalar, demək olar ki, bir çox nitq aktlarında gerçəkləşir, onlar: 1) deklarativlərin (konstativ-təstiq), 2) direktivlərin (inyunktiv- əmr və rekvestiv-xahiş), 3) verdiktivlərin (qərarların, təqdir və qeyri-təqdir), 4) permissivlərin (icazə), 5) ekzersi-tiflərin (qərar, ləğv), 6) komissivlərin (zəmanət, öhdəlik and, vəd), 7) ekspozitivlərin (razılıq, mübahisə, etiraz), 8) satisfaktivlərin (minnətdarlıq, təəssüf, üzvxahlıq, arzu), və s. funksional ekvivalentlərdir”¹.

Oğuznamələrdə sakral semiozis intensiv olaraq müəyyən performativ nitq janrları ilə gerçəkləşir.

Oğuznamə söyləyicisi (ozan, epik personajlar da) informasiyanın başqa dünyalardan göndərildiyinə inanırdı və bir çox performativ aktların əsasında bu inam düşüncəsi dayanır.

Performativ təcrübə (əgər belə demək mümkünsə) personajlarla sakral varlıqlar arasında münasibətləri, hadisələrin daxili mexanizmini və məntiqini, dəyər-məna dünyasını açır, bununla da dinləyiciləri sakral «bilgi» dünyasına daxil edir. Məsələn, «yuxu – xəbərdarlıq» kimi ənənəvi motivlərin performativliyi qəhrəmanın davranışını «proqramlaşdırma» prinsiplərinə tabedir.

Bir sıra performativ nitq aktları – öyüdlər, yasaqlar, yuxugörmələr və yuxuyozmaları «Dədə Qorqud» personajlarının davranışının əsasını təşkil edir. Qəhrəmanın identifikasiyası da yasaqlar və təhlükələr kontekstində baş verir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» ritual söz hadisəsidir, dilin ritual funksiyasının və performativ təcrübəsinin bir örnəyidir, mifopoetik təfəkkür tipinin ifadəsidir. Mifopoetik söz isə sakral sözdür-əməldir»².

Oğuzda sosial həyatın icma-tayfa təşkili mərasim-ayin prosedurlarının performativ xarakterini şərtləndirir. Performativlik inisiyasiya prosesi ilə, neofitin sosial status qazanması ilə əlaqələndirilir.

---

¹ Həmidov İ. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sözün magik gücünün mifik-poetik əsasları (performativ konstruksiyaların analizi) // Mədəniyyətlərəarası dialoq: “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar nəğməsi”. Ortaçağ dastanlarında Şərqi və Qərbi. Simpozium materialları. Bakı: Mütərcim, 2009. s.82.

² Топоров В.Н. Предыстория литературы у славян: Опыт реконструкции. М., 1998. с.60.

Ovaçıxma, evlənmə, savaq situasiyaları eposda sintaqmatik süjet zəncirinin mühüm halqalarıdır. K.Abdulla doğru qeyd edir ki, ov situasiyası «hadisələrin axarını müəyyənləşdirən bir hadisədir <...> . Hadisələrin bütün sonrakı cərəyanı artıq bu situasiyanın içindən yavaş-yavaş çıxır və inkişaf edir»¹.

Savaq (sınaq) meydanında, yəni inisiyasiya aktlarında neofiti öymələgmə arxaik ritual təcrübənin geniş yayılmış nitq aktlarından biridir. Epik qəhrəmanı öymə toplumun sosial təbiəti ilə sıx bağlıdır, performativ mahiyyətə malik olur.

Eposun (epik yaradıcılığın) performativ xarakterini göstərən əlamətlərdən biri ilk növbədə onun «şifahiliyidir» (A.Lord). Oğuznamələrin hər dəfə yenidən səsləndirilməsi və söylənməsi onun performanslığını şərtləndirir.

Söyləyici (ozan) və auditoriya (məclis) arasında canlı emosional ünsiyyətin («xanım, hey!») yaranması ilə və ozanın auditoriyaya müraciətləri ilə dinləyicilər də təsvir olunan epik hadisələrin iştirakçısına, müasir anlamda desək, (virtual personajına) çevrilir. Ozan «ol oğuz zamanının»da baş vermiş hadisələrin şahidi, iştirakçısı, epik qəhrəmanları yaxından tanıyan, onların taleyinə bilavasitə məsuliyyət daşıyan şəxs kimi çıxış edir.

Y.M. Lotman yazır ki, istənilən mətn (xüsusən bədii mətn) özlüyündə auditoriyanın da obrazını əks etdirir². Auditoriya obrazı isə ünsiyyət prosesində və müvafiq nitq janrları əsasında yaranır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da auditoriya (məclis) obrazının «görümlüyü» bu gün də heyrət doğurur. Oğuznamə söyləyicisinin – ozanın mövqeyi ilə auditoriyanın (xan məclisinin) mövqeyi üst-üstə düşür: ikisi də eyni bir ritorik-ideoloji və ritual söz məkanında eyni bir inancı və dünyagörüşü paylaşır.

Söyləyicinin xan məclisinə – epik auditoriyaya müraciətləri əslində ritual nitq stereotipləridir, ədəbi etiket formalarından biridir.

Eposda nitq stereotipləri və etiket formaları söyləyici və auditoriya arasında replikalar ritual ünsiyyət mübadiləsidir. Şifahi poeziyada epik formul ritual mənşəli olmasını nəzərə alsaq, onda ritual ünsiyyət-də gerçəkləşən etiket formulları da ayin – mərasim mahiyyətlidir³.

---

¹ Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1991, s.55.

² Лотман Ю.М. Текст и структура аудитории // Лотман Ю.М. Избранные статьи. Т. 1. Таллин, 1992. с. 162.

³ Лорд А.Б. Сказитель. М.: Восточная литература. 1994. с. 81.

“Kitabi-Dədə Qorqud”a daxil olan hər boylama xana müraciət tipli formullar ilə – “performans”larla başlanır:

«Dirsə xan oğlu Buğac xan boyımı bəyan edər, xanım hey!»

«Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu bəyan edər»;

«Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyımı bəyan edər, xanım hey!»

«Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyu bəyan edər, xanım, hey!» və s.

Söyləyicinin (ozanın) bu «performansları» təhkiyə prosesində sü-jetyaradıcı hadisəyə, performativ akta çevrilir. Bu müraciətlərdən sonra süjet sanki «hərəkətə gəlir», canlanır və epik situasiyaların ardıcılığı gəlir.

Ozanın boyların sonunda qəhrəmanın köməyinə çatan, imdadına yetən oğuz bəylərinin adlarını bir-bir sadalaması da performativlərdir:

«Qara dərə ağzında Qadir verən, qara buğa dərindən beşiginin yapağı olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, bığın ənsəsində yedi yerdə güdən, ərənlər əvrəni Qazan bəgin qardaşı Qaragünə çapar yetdi: «Çal qılıcın, qardaş Qazan, yetdim!» - dedi.

Adalma eposda sosial statusun əsas formalarından biridir. Gənc Oğuz qəhrəmanı ad almaqla assosiallıqdan qurtulur, yəni mənaya malik olur.

Oğuz bəylərinin Bayındır xandan, Qazan xandan xahişləri kafirlər üzərinə yürüşə-aqına, ova çıxma ilə əlaqədar olur. Bu xahişlər, diləklər, bir qatda olaraq yerinə yetirilir:

Qazılıq qoca “Bayındır xandan aqın dilədi. Bayındır xan dəstur verdi. “Nereyə dilərsən, var!” – dedi.”

“Qazan bəgdən aqın dilədi. Aqın verdi, çağırtdı”. Bayındır xanın, Qazan bəyin sözü həmişə performativdir.

Oğuzların inanc – mərasim dünyası bütövlükdə arzu-dilək dünyasıdır. «Dədə Qorqud» məkanı qəhrəmanların öz istəklərinə və diləklərinə yetdiyi performativ məkandır: “O zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Duaları müstəcab olurdu”.

Dədə Qorqudun adqoyma mərasimində Dirsə xana, Baybörə bəyə ünvanlanan müraciəti-diləyi ritm-intonasiya baxımından həm də alqış-dua xarakterli performativ məndir. Ovsunlara-dualara xas olan ekspressivlik, leksik təkrarlar Dədə Qorqudun dilək sözünün magik effektini gücləndirir:

«Sözüm dinlə, Baybörə bəg! Allah-təala sana bir oğul vermiş, tuta versün! Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun! Qarşı yatan

qara qarlı tağlardan aşar olsa, Allah-təala sənin oğluna aşut versün! Qanlı-qanlı Qarabalıq kafirə girəndə Allah Tala sənin oğluna fürsət versün! Sən oğlunu «Bamsam» deyü oxşarsan. Bunun adı Boz ayğırlıq Bamsı Beyrək olsun! Adını bən verdim, yaşını Allah versün! - dedi».

«Oğuz bəyləri gələb, oğlan üstünə yıgnaq oldılar, təhsin dedilər. Dədəm Qorqut gəlür oldı. Oğlanı alub babasına vardı. «Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik vergil, Təxt vergil, ərđəmlidir!..».

Bəylərin əl qaldırıp Tanrıya dua etmələri sadəcə inancla bağlı jest-davranış aktı deyil, həm də sosial statusla arzu-istək modallığı arasındakı münasibətin ifadəsidir.

«Bamsı Beyrək boyu»nun süjeti əslində Dədə Qorqudun, Oğuz bəylərinin sakral sözündən, yəni performativ aktın gerçəkləşməsindən başlayır.

Dilək-hacət diləmə aktı personajları daha fəal və qarşılıqlı kommunikativ münasibətlər sisteminə daxil edir. Dilək diləmə aktında adətən adresant adresatdan asılı olur. Adresat yüksək simvolik mövqeyə, yaxud sakral statusa malik olur (Tanrı, Dədə Qorqud, Bayandır xan, Qazan xan).

Hacət diləyənin – adresantın kommunikativ mövqeyi hacət dilənəndən-adresatdan Tanrı asılı olur.

Oğuzda hacət diləyi üçün, yəni «duaların müstəcab olması» üçün müəyyən ayinlər keçirilir: aclar doyuzdurulur, çılpaq olanlar geyindirilir, dərvişlərə nəzir verilir və s.

«Dirsə xan disi əhlinin sözilə ulu toy elədi. Hacət dilədi. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç Oğuz, Taş Oğuz bəylərin üstünə yıgnaq etdi. Ac görsə, toyurdu. Yalın görsə, tonatdı. Borcluyı borcından qurtardı. Dəpə kibi ət yığdı. Göl gibi qırmız sağdırdı. Əl götürdilər, hacət dilədilər. Bir ağzı dualının alqışılə Allah-təala bir əyal verdi».

Dirsə xanın və xatununun «diləklə bir oğul bulması» müəyyən ayinlərlə müşayiət olunur:

“Quru-quru çaylara su saldım.

Qara donlu dərvişlərə nəzir verdim.

Yanıma ala baqduğımda qonşuma eyü baqtdım.

Umanına-usanana aş yedirdim.

Ac görsəm, doyurdum.

Yalincıq görsəm, donatdım.

Dilək ilə bir oğul güclə buldım».

«Kitabi-Dədə Qorqud»da qızdilmə «elçilik mətni»nin, evlənmətoy mərasiminin vacib elementidir. Dədə Qorqudun Dəli Qarçardan Banıçıçəyi istəməsi və Qanturalının Trabzon elçiliyi ritual-davranış formalarına müvafiq yerinə yetirilir:

Qarşu yatan qara dağın asmağa gəlmişəm
Aqındılı görklü suyunu keçməyə gəlmişəm.
Gen ətəgünə, dar qoltuğuna qısılmağa gəlmişəm.
Tanrının buyruğıyla, peyğəmbərin qövliylə
Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçıçəyi
Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm!

Sınamalar kimi, yuxular da metaforik-simvolik dilə malik olan aktlardan biridir. Yuxuyozumu mətnlərində adətən hadisələrin uğurluluğursuz, xeyirli xeyirsiz olması şərh edilir və kompozisiyasına görə əlamətlərə-sınamalara, kommunikativ intensiyasına görə qaydalara yaxındır.

Yuxuların əsas funksiyası yalnız proqnostik (öncəgörənlik) məlumat-bilgi vermək deyil, həm də artıq baş vermiş hadisələr haqqında xəbər-informasiya verməkdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da yuxu danışma və yuxu yozma proseduru ritual dialoq kimi qurulur. Yuxuyozumu əslində hadisə ilə işarə arasında müəyyən məna eyniliyinin tapılması, simvolik əlamətlərin şərhidir, L.Vitqenşteynin sözləri ilə desək, bir simvolun başqa bir simvolun əvəz etməsi, yaxud bir mərasimin başqasının yerinə qoyulmasıdır¹.

Boyların birində yuxugörmə və yuxuyozma aktı yüksək statuslu qəhrəmanlar – Qazan xan və Qaragünə arasında baş verir. K.Q.Yunq yazır ki, Şərqi Afrika qəbilələrində adi adamların yuxuları əhəmiyyət kəsb etməirdi, qəbilə üzvləri, ümumiyyətlə, yuxu gördüklərini inkar edirdilər. Yalnız qəbilə başçısının, şamanların «böyük» yuxuları qəbilənin həyatı və rifahı üçün önəm daşıyır.

İngilislərin buraya gəlməsindən sonra, «böyük» yuxuları görmək ancaq dairə komissiya sədrinin funksiyasına şamil olunur².

Yuxuyozanın kommunikativ məqsədindən asılı olaraq, yuxu «mətnin»də əlamətlərin şərhə qaydalar, sinamalar və aforizmlər (atalar sözü, məsəllər) kimi səslənə bilər.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da andiçmə elə performativ nitq aktıdır ki, qəhrəman müəyyən and-yemin tipli deyimlərdən (ağam başı üçün, Yara-

¹ Витгенштейн Л. Заметки о «Золотой ветви» Дж.Фрезера // Историко-философский ежегодник. М.: Политиздат, 1989. с.252.

² Юнг К.Г. Человек и его символы. М.: Серебряные нити, 1997. с. 46.

dan haqqıçün...) və formullardan istifadə edərək, üzərinə öhdəlik, məsuliyyət götürmüş olur.

And nitq janrı qəhrəmanın kritik situasiyalarda davranışını modelləşdirir, hadisələrin gedişatına təsiretmə imkanına qadirdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un poetik sistemində performativlik mahiyyətinə malik olan nitq janrlarından biri də qarğışlardır. Qarğış intensional nitq strategiyası olaraq adətən kritik situasiyalarda yaranır.

Eposun poetik sistemində yer almış aforistik soylamaları performativ nitq janrına aid etmək mümkündür. Aforistik deyimlər toplumun inanc enerjisi ilə yüklənmiş, «özünəməxsus sitat işarələridir» (F.de Haard), etik-fəlsəfi normalardır, nüfuzlu sözlərdir («Qorqud ata soylamış»).

«**Epik islam və performativlik**» adlanan **ikinci yarımfəsildə** islam ideologiyası ilə epik «savaş mədəniyyətinin» qarşılıqda əlaqəsi nəzərdən keçirilir.

«Epik islam» epik konfliktin, yəni «özününkü» - «özgə» (müsəlman-kafir), etnik-dini qarşıdurmasının, ərənlilik-bahadırlıq kodeksinin tədricən islamlaşması nəticəsində yaranmış estetik fenomeninin adıdır. Klassik epos təcrübəsi ilə islamın ontoloji təcrübəsinin vəhdətindən yaranmış hadisədir.

İslami təsəvvürlərin «Kitab»ın süjet-təhkiyəsi ilə üzvi vəhdəti performativ nitq janrlarında və personajların verbal-inanc təcrübəsində özünü göstərir ki, bu, islamın təbiətindən, orta əsrlərin etnik-mədəni kontekstində onun fenomenologiyasından irəli gəlir. Digər tərəfdən, epik islam orta əsr türk toplumunda Sözü dəyərinə, mürəkkəb nitq janrı olan eposun poetik sistemində sadə nitq janrlarının yerini və rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» poetikasının sistemli təhlili göstərir ki, ərəxetipik oğuz islamın sakral söz məkanını, sakral mətn (mənalı) məkanını yaradıcı surətdə mənimsəyir, «mifoloji şüuru ifadə edən sakral söz eposa xas həqiqi sözü və dastana uyğun bədii sözün vəhdəti yaranır. Nəticə etibarilə qüdsi, tarixi, estetik məzmun çulğadır»¹.

Oğuzların islama, islam intibahına keçidi orta əsrlərdə onların yaşadığı, keçirdiyi dərin semiotik inqilabı bildirir. «Oğuznamədə kənardan görünən «islami ünsürlər» heç də asan görünməyən türkmanlıqdan doğur. Söhbət o xalqdan gedir ki, onun tarixi islamla başlayır. Bu xalqın təfəkkürü «ənənədən gələn ünsürlərlə» «islami ünsürlərin»

---

¹ Hacı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002. s. 61.

sintezindən yoğrulmuşdu və biz Oğuznamədə bu təfəkkürlə üz-üzə dayanmışıq... <...>

Oğuznamə, deyildiyi kimi, etnosun tarix meydanına çıxışını Allahın birliyinə inam ideyası ilə əlaqələndirir. Ona görə də oğuzların cahangirlik yürüşləri istər-istəməz Allahın birliyinə inananların öz siyasi iradələrini dünyaya diqtə etmək istəyi kimi yozulur»¹.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un nitq janrları paradigmasında Uca Yaradana yalvarışlar – dualar, yumlar, sakral Adın vəsfi və s. epik dilin ritual imkanları və performativ funksiyası ilə bağlıdır.

Oğuz insanı inanc sözünün performativ gücünə inanırdı. İslam performativləri (ismi-əzəm, amin, kəlimeyi-şəhadət) verbal magiyanın elementi kimi çıxış edir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un kommunikativ sistemində islam düşüncəsindən qaynaqlanan sitatlar maraqlı mövqeyə malikdir. Epik mətnin sitat konteksti orta əsr kitab – yazı mədəniyyətinin, Quranın şifahi mədəniyyətə, ritual nitq sferasına təsiri nəticəsində yaranmışdır. Bu sitat konteksti ən nüfuzlu sözün – Quranın əks-sədasıdır. Qutsal kitabımız – Qurani-Kərim epos fəlsəfəsinə yeni həqiqət rejimi gətirdi, oğuz qəhrəmanlarının davranışına, epik ərənliliyə yeni ideoloji məna verdi.

Oğuz insanı özünün sakral dünyasını ata (əcdad) sözü ilə Allah Kəlamının vəhdətindən yaradırdı və bununla onu profan gerçəkliyin müdaxilələrindən qoruyurdu.

Sitat söz performativ nitq aktı kimi oğuz qəhrəmanlarının kafirlər üzərində qələbəsinə inamının ifadəsi olur.

İslam sakral, gözəl adları şərəfləndirir. Tanrının və Peyğəmbərin vəsfi müsəlman oğuzlar üçün kosmoqonik akta, yaradılış aktına bərabər idi.

“Ritual diskurs və etiket nitq janrı “ adlanan üçüncü yarım fəsildə etiket diskursu epik mətnin ritual diskurs tiplərindən biri kimi araşdırılır. Personajların fatik ünsiyyəti, ritual dialoqları (xəbərləşmə, soylama) bir çox hallarda nitq etiketləri, davranış etiketləri kimi qurulur. Buraya məişət-mərasim tipli dialoqlar və «konflikt» (savaş) xarakterli nitq janrları da aiddir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» ritual sözün, jestin və mimikanın fəal gerçəkləşdiyi mətnidir. A.Qureviç yazır: “Orta əsrlər ritualın, şərti, demons-

---

¹ Əsgər Ə. Oğuznamədə müsəlman – oğuz qarşıdurması və oğuznamələrin yaranması problemi // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXVI kitab. Bakı: Səda, 2007, s. 32.

trativ jestin, lənət və ya alqış sözünün, bütün sosial sahələrdə etiketin ciddi üstünlüyə malik olduğu dövrüdür”¹.

Yolasalma və qarşılama kompozisiya elementidir, yol xronotopunun tərkib hissələridir. Yolun əvvəli və sonu alqış-dua xarakterli performativlərlə müşayiət olunur: “Uğurun açıq olsun”, “sağ-əsən varub, gələsən”. Qəhrəmanın evə qayıdışını muştçular xəbər verir.

Oğuz bəylərinin ziyafətlərində, xan məclislərində davranışın stereotipliyi, etiketliliyi epik qəhrəmanlıq dünyasının sabitliyi ilə bağlı təsəvvürlərin ifadəsidir. Etiketlik epik personajların davranış funksionallığını şərtləndirən amillərdən biridir.

Qəhrəmanlıq, ərənlilik sosisumu öz təcəssümünü xan ziyafətlərində tapır. Bayındır xanla, Qazan xanla oğuz bəyləri, atalar ilə oğullar arasında sosial, etik münasibətlər forması əsasən ritual-etiket məkanında təsdiqlənir. Xan divanında etiketin pozulması, sosial nizamın dağılması olur.

Xanı salamlama etiket nitq janrlarından biridir.

«Özgə dünya»dan (əsirlik) – kafir ölkəsindən gələn Bamsı Beyrək Qazan xanı salamlayandan və öyəndən sonra «özününkü»lərə qatılır. Salamlama etiketi qəhrəmana «dünyaların» sərhədini keçmək imkanı verir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» ritual öymələr – panegirik mətnlərdir. Ritual öymə hər bir boyun kommunikativ-etiket strukturunda aparıcı mövqeyə malik olub, hətta bütövlükdə söyləyici-ozan strategiyasını (ideologiyasını) müəyyənləşdirir. Ozanlar panegirik janrın ifaçısı, ictimai-toplumsal rəyin ifadəçisi idilər, qəhrəmanlarının «tale mətnini», “ol oğuz zamanı”nın hünər-ərənlilik salnaməsini ritual öymə janrında gerçəkləşdirirdilər.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dilin ritual funksiyası panegirik nitq janrı kimi öyməni başqa nitq janrları arasında daha üstün mövqeyə çıxardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Bayındır xan, Qazan xan Qalın Oğuzda yüksək sosial təbəqəni, ali hakimiyyəti təmsil edirlər. Onları salamlama-öymə janrı hakimiyyət – toplum münasibətlərinin səviyyəsini ifadə edir.

«Müqəddimə»dəki soylamalar – ritual öymələr performativ xarakterli olub, magik universum yaradır. Bu öymələr əsasən gerçək (xana) və ideal, sakral (Tanrı, islam müqəddəsləri) obrazlara ünvanlanır.

---

¹ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М.: Наука, 1983. с.65.

Soylamalarda təkrarın elementar fiquru – anakolon (görklü..., görklü... Tənri...) iştirak edir. Qədim ritorik fiqurlardan olan təkrar zamanüstü sferaya semiotik daxilolma formasıdır. XX əsr fransız filozofu Jil Delez təkrarın mahiyyəti ilə bağlı yazır ki, «...təkrar <...> öz-lüyündə zamanın sintezidir – zamanın transdental sintezidir, <...> o zaman üzrə keçmiş, indiki və hətta gələcək zamanlardan ibarətdir...»¹.

Bir «ritorik çərçivəyə salınmış» öymələr «müqəddimə» mətninin sakral məntiqini bütöv qavramağa imkan verir. Ritual təkrarlar öymələrə bir mərasim effekti verir. Həmin soylamaların-öymələrin magik gücü «görklü», «Tənri» sözlərinin təkrarlanması ilə şərtlənir.

Savaş meydanında Qanturalımın şərəfinə igidlərin qopuzla söylədikləri öymələri ritmik təşkilinə, təkrarlara görə performativ nitq janrı hesab etmək olar.

Silah, hərbi libas, “bahadırlıq mətni”nin vacib işarələridir. Mif və artefaktın eyniləşdirilməsi qəhrəmanla silahın (geyimin, atın) metonimik eyniləşdirilməsində baş verir ki, bu da personajların savaş atributlarını öyməsində özünü göstərir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da ritual öymələr davranış-etiket aktları olub, həm də ərlik – bəylik hadisəsidir. Oğuznamələrin konseptual mahiyyətini təşkil edən öymələrin dini kultla və ritual-sosial etiket sferası ilə əlaqədar olmasını güman etmək mümkündür.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da fatik nitq janrları” dissertasiyanın **ikinci fəslidir** və üç yarımfəsilədən ibarətdir.

“Oğuz emosiya dünyası: ekpressiv nitq nurları” adlı **birinci yarımfəsilədə** «Kitabi-Dədə Qorqud»da ekpressiv nitq janrlarını və ya nitq aktlarını müstəqil kommunikativ vahidlər kimi səciyyələndirilir. Emosiya «mədəni artefaktları»² olub, ritual situasiya, etnik-mədəni, sosial davranış normaları ilə və ekpressiv nitq aktları ilə şərtlənir. «Kitabi-Dədə Qorqud» “ol oğuz zamanında” yaşamış ataların emosiya dünyasının bədi salnaməsidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» poetikasında ağlaşma zamanı personajların psixoloji durumu, hüznü ovqatı jestlərlə və mimikalarla təsvir edilir.

---

¹ Делез Ж. Представление Захер-Мазоха (холодное и жестокое) // Захер-Мазох Л. фон. Венера в мехах; Делез Ж. Представление Захер-Мазоха; Фрейд З. Работы о механизме. М., 1992, с.294-265.

² Гирц К. Интерпретация культур. М.: Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. с. 96.

Ataların zar-zar ağlaması, qara şivən qopartması oğuz eposunun eksiztensial mahiyyətini ifadə edir və ritual davranışın psixoloji məzmununu təşkil edir.

«Oğlan böylə digəc bildir-bildir gözinin yaşı rəvan oldı. Boyu uzun, beli incə Burla xatun boynilə qulağın aldı, düşdi. Güz alması kibi al yanağın tutdı, yırtdı. Qarğu kibi qara saçını yoldı. «Oğul!», «Oğul!» deyübən zarılıq qıldı, ağladı».

Şivən Oğuzda ölümlə bağlı acı yaşantıların ritual ifadəsidir, “ölən sarıdan təsirli, yanıqlı sözlərlə oxşamaq, hönkür-hönkür ağlamaq, üz cırmaq, saç yolmaq kimi hallar şivənin başlıca əlamətləridir.”¹

Şivən situasiyası başqa ağlaşma situasiyalarından duyğusal mərasim effektiyli ilə fərqlənir: “yumru-yumru”, “böğür-böğür”, “ökür-ökür” ağlayırlar, “zarılıq qılırlar”.

Ekspressivlik ritual davranış taktikasının tərkib hissəsidir, acığı tutmaq, hirsələnmək, qəzəblənmək, inciyib küsmək (“səxt olmaq”) kimi emotiv fellər onların jest-mimika aləminin işarətləridir. «Qararmaq», «acığı tutmaq», dəlilik, çılğınlıq oğuz ərənliyinin impulsiv özəllikləridir, “impulsiv ərənlik, çılğın, partlayış təsiri bağışlayan ərənlikdir.”²

Çılğınlıq, öfkəlik, acığı tutmaq iki personajın – Qaragünənin və Bugdüz Əmənin davranışının emosional mahiyyətini və bədii portretini tamamlayan detallardır:

«Qaradərə ağzında qadir verən, qara buqa dərisindən beşiginin yapuğı olan, acığı tutanda qara taşı kül eyləyən, qara bigin yedi yerdə ənsəsində düğən Qazan qartaşı Qaragünə...»;

«Variban peyğəmbərlərin yüzini görə, gəlübəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bıqlarından qan çıxan, bığı qanlı Bugdüz Əmən».

Dəlisoğlu, dəlilik Səgrək, Dəli Domrul, Dəli Qarcar kimi obrazların davranış kodudur, “obrazların hərəkətləri, təbii ki, bir-birilə səsleşir. Ayır-ayrı obrazlarda özünü göstərən anlaşılmaz hərəkətlərin ən başlıca səbəbi bir şey yox, dəliliyin, dəlisovluğun özüdür.”³

«Kitabi-Dədə Qorqud»da emosional situasiyaların intensivliyi ağlaşma, öfkə, qəzəblə bağlı ekspressivləri fatik janr strotipləri daxil etməyə, bununla da, epik qəhrəmanların davranış mahiyyətini (davranış fəlsəfəsini) anlamağa kömək edir.

¹ Abdulla B. Kitabi-Dədə Qorqudün poetikası. Bakı: Elm, 1999. s.121.

² Mehdi N. Azərbaycan bilinmələrindən sezilən nəsnələr. Bakı: Qanun, 2001. s.90.

³ Kazımoğlu M. “Dədə Qorqud kitabı”nda dəli obrazi // Dədə Qorqud”. 2004.N3. s.25.

“Xəbər və xəbərləşmə” adlı ikinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, oğuz dastanı, demək olar ki, bir çox fatik janrları ilə təmsil olunmuşdur: söhbət, xəbər \ xəbərləşmə, tənbeh, təhqir, mübahisə, öymə, kina-yə və s. Fatikanın məqsədi informasiya mübadiləsidir. Boyların dialoq strukturu əsasən xəbər-xəbərləşmələrdən ibarətdir. Bu cür «fatika bolluğu» ümumi kommunikativ (poetik) sistemdə bəzən dominant nitq janrını müəyyənləşdirməyi çətinləşdirir. Xüsusən personajların dialoqunda xəbərləşmənin ayrıca yeri var. Adresat baxımından bir sıra süjet dialoqlarını inanc diskursunun fatik janrları kimi qəbul oluna bilər. Xan divanı, sərhəd, ov, meydan, ağban evlər, yol, yolayrıcı kimi xronotoplarda baş verən dialoqlar, xəbərləşmələr, yuxuyozumu, söz dartışmaları – qavğalar fatik janrlara transformasiya olunur.

Xəbərləşmə “Kitabi – Dədə Qorqud” da təbiət obyektləri (dağ, su, ağac) və varlıqları (qurd, köpək) ilə, “özgə dünya” təmsilçiləri (Əzrayıl) ilə xəbərləşmə dünyalararası informasiya mübadiləsindən ibarətdir.

Qazan xanın su ilə, qurd və köpəklə xəbərləşməsi mifopoetik düşüncə hadisəsidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da kommunikativ gerçəkliyin əsasını xəbər nitq janrı təşkil edir. Xəbər-xəbərləşmə eposun həm də poetik sistemini təşkil edən əsas informativ, fatik nitq janrıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da xəbər yalnız kommunikasiya vahidi deyil, həm də müxtəlif məkanları və ya lokal xronotopları birləşdirən, bir araya gətirən vasitədir. M. Baxtinin fikrincə, “... mənalər sferasına istənilən giriş yalnız xronotop vasitəsilə baş verir”¹. Xronotop həm janrı və süjeti, həm də insan obrazını müəyyən edir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da sərhəd xronotopu bir-birilə bağlı olan, yaxud bir-birinin davamı olan məkanlar arasında münasibətləri müəyyənləşdirir. Sərhəd «özgə dünya»nın – kafir dünyasının mövcudluğunu və ya yaxınlığını bildirən, personajın sosial statusunu dəyişdirən simvolik hüduddur.

Eposun məkan semiotikası üçün sərhəd obrazının simvolik mənası mühüm şərtidir: əgər sərhəd qəhrəmanın Oğuzdan kənara çıxmasını bildirirsə, simvolik mənada «bu dünya»dan («özününkü») «o dünya»ya («özgə») keçməsidir. Dəli Domrul sərhəd xronotopu ilə (quru çay,

---

¹ Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986, с. 406.

körpü ilə) bağlı obrazlardan biridir. Dəli Domrulun quru çay üzərində qurduğu körpü dünyaları birləşdirən mediatorun maddi invariantıdır.

– yuxusunda dayısı ilə xəbərləşməsi dənizin o tayında baş verir ki, bu, axirət dünyasının «suyun çayın o tayında» olması mənasına uyğun gəlir.

Eləcə də dünyalar arasında kommunikativ əlaqə adətən sərhəd vasitəsilə və vizual kodda gerçəkləşir.

Məsələn, gözçi (gözətçi) bütün məlumatları məhz sərhəddə alır, görüb eşitdiklərini təkura çatdırır: «Gözçi gözlədi, gördi ki, at Bəkilin, Bəkil üzərində degil, əmma bir quş dəkli oğlandır».

“**«İqor polku haqqında dastan» poetik sistem kimi**” adlanan üçüncü fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. “**Əsərin janr təşkili**” adlanan **birinci yarımfəsildə** deyilir ki, «İqor polku haqqında dastan»ın hansı konkret «janra» mənsubluğu da tam məlum deyil. “İqor polku haqqında dastan”ın bədii strukturunun öyrənilməsi xüsusi, unikal tədqiqat məsələsidir. Bədii mətnin necə təşkil olunmasını, söz sənətinin bir nümunəsi kimi təbiətini anlamaq üçün mətnlə bağlı bir sıra ilkin məlumatlardan asılıdır: mənsub olduğu dövr və mədəni areal, mətnin janr təbiəti ədəbi ənənə, nəhayət, bizə gəlib çatmış surətlərin saxlanma səviyyəsi haqqında bilgilər.”¹

“İqor polku haqqında dastan”ın strukturu, kompozisiya vəhdəti ilə bağlı iki münasibət var: birincisi, mətnə “mühafizəkar” münasibət, yəni mətnə istənilən müdaxilə qəbul edilmir, əsərin kompozisiyasının bir ideya ətrafında, bir bədii plan əsasında qurulduğu bəyan edilir; ikincisi, əsərin janr özünəməxsusluğu salnamə təhkiyəsinin transformasiyası ilə əlaqələndirilir, İqorun 1185-ci il yürüşü haqqında povestlə (İpatyev salnaməsi) səsləşmələr onların bir mənbədən qaynaqlandığı güman edilir.

Əsərin janr mənsubiyyəti ilə bağlı gətirilən əsas arqumentlər abidənin folklor-nitq janrlarının səciyyəvi dil-üslub xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsidir.

“İqor polku haqqında dastan”da sujetdaxili yerdəyişmələrin, mətndən-kənar müdaxilələrin, əlavələrin mümkünlüyü, fərqli mənbələrin kompilyasiyası ilə bağlı gümanlar məsələyə bir qədər diqqətli yanaşmağı tələb edir. (Biz «janr» anlayışını ona görə dırnaqda veririk ki, «janr»ın bu günkü anlamda bir ədəbiyyatşünaslıq termini kimi qədim və orta əsr rus söz sənətinə şamil edilməsini bir sıra tanınmış medievistlər qəbul etmirlər).

---

¹ Гаспаров Б. Поэтика «Слова о полку Игореве». М.: Аграф, 2000. с.5

«İqor polku haqqında dastan» ın qədim və orta əsr rus söz sənətində sosial, ritual, ideoloji konteksti də tam aydınlaşmayıb.

Əsərin mürəkkəb, «qarışıq» süjet strukturu onu məlum əbədi janrlar çərçivəsindən kənara çıxardır. «İqor polku haqqında dastan» folklor ənənəsinin kitab ənənəsinə (yaxud əksinə) transformasiya nümunəsi kimi qavranılır.

Əsərin poetik sistemində janr-nitq klişələrinin anlaşılmaz təbiəti, nitq janrlarının transformasiyası məndə müəyyən struktur «gərginliyi», süjet-təhkiyə diskretliyinə gətirib çıxarmışdır. Əsərin poetik sistemi orta əsrlərin bədii dil məkanından kənar diskurslarla (dini, elmi-publisistik və s.) intensiv və qarşılıqlı əlaqəsi anfilada strukturunu şərtləndirmişdir.

Xristian və folklor kodları özünəməxsus kommunikativ sistem formalaşdırmışdır B.A.Paraxonskinin fikrincə, «İqor polku haqqında dastan»da bir neçə kommunikativ sistem var ki, onlara müvafiq olaraq poetik deyimlər qrupu, hər biri öz ifadə forması ilə və müəllifin poetik dünyasının ümumi strukturunda öz funksiyaları ilə təşkil olunur.

Müəllif obrazının öyrənilməsi də vacib məsələlərdəndir. Ayrı-ayrı tədqiqatlarda əsərin müəllifi ilə bağlı müəyyən ehtimallar, mülahizələr irəli sürülsə də, hələ konkret təklif ortada yoxdur. Mətnin fərqli zamanlarda fərqli söyləyicilər (müəlliflər) tərəfindən düzülüb qoşulduğu «İqor polku haqqında dastan»da kommunikativ münasibətlərin öyrənilməsi müəllif düşüncəsinin intensiyalar aləminə nüfuz etməyə kömək edir, XII əsr rus mədəniyyətində dünya haqqında təsəvvürlərinə bərpasına təsir edir¹.

“İqor polku haqqında dastan”da poetik sistemin “qarışıq” olmasının səbəblərini kilsə-kitab ənənəsinin, xüsusən qədim yunan və bolqar kilsə ədəbiyyatının folklor düşüncəsinə təsirində də axtarmalıyıq. Xristian poeziyasında bir sistem içində janrların bir-birini əvəzləməsi, yaxud birləşməsi ənənəvi təhkiyə hadisələrindən biridir. “İqor polku haqqında dastan”da poetik sistemin formalaşmasında kilsə kodu üstün mövqeyə malikdir. Kilsə kodu deyəndə biz mənalı sistem yaradan nüfuzlu (avtoritet) ənənəni nəzərdə tuturuq. Xristian (kilsə) və xalq (folklor) ənənəsinin uzlaşması təkrarsız “janr modallığı” (S.N.Broytman) yaratmışdır.

Abidəni yazıya alınmış bir folklor hadisəsi kimi təsəvvür etmək də çətindir, çünki əsər vahid vəznə, təhkiyə-söyləmə tərzinə və ritorik

---

¹ Парохонский Б.А. Представление реальности в контексте семантики коммуникативных отношений «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве и мировоззрение его эпохи. Сб. науч. тр. – Киев: Наука-думка, 1990. с.33.

struktura malik deyil. Epik formulların zəifliyi, epik ardıcılığın və konkretliyin olmaması onu epos mətni kimi qəbul etməyə imkan vermir.

«İqor polku haqqında dastan»da poetik (kommunikativ) sistemin təhlili janr-klişe tiplərini müəyyən qədər bərpa etməyə, nitq janrlarının qrammatikasını təsviri etməyə imkan verir. Kommunikativ sistemdə nitq janrlarının funksiyasını göstərməklə əsərin ümumi ideoloji məntiqini müəyyənləşdirmək olur.

“Ağı nitq janrı kimi və kommunikativ sistemdə yeri” adlı ikinci **yarımfasildə** əsərin poetik sistemində ağı janrının yeri və mahiyyəti səciyyələndirilir. «İqor polku haqqında dastan»ın kommunikativ sistemində ağı yalnız bir folklor-mərasim hadisəsi deyil, həm də struktur-yaradıcı, süjetyaradıcı ekspressiv nitq janrıdır.

Ritual – mifoloji mətnlər müasir obsessiv diskursun ilkin qaynaqlarıdır¹. Ağı folklor-nitq janrını da obsessiv diskursa şamil etmək olar. (“Obses-siya” termini alman psixiatri Rixard Kraft – Ebinq tərəfindən psixologiyaya və psixiatriyaya daxil edilmişdir).

Əsərin poetik sistemində üstün mövqeyə malik olan ağılar özündə yalnız rus folklor diskursunun əsas əlamətlərini və bədii xüsusiyyətlərini ehtiva etmir, həm də «İqor polku haqqında dastan»da müəllifin dil şəxsiyyətini, emosional tipini və psixoloji obrazını səciyyələndirir. “İqor polku haqqında dastan”ın ritual ağılar-oxşamalarla morfosemantik səviyyədə yaxınlığı ayrıca araşdırma obyektinə olmuşdur.² D.S.Lixaçova görə, əsərin strukturunda beş ağı mətni (Rostislavın anasının ağısı, Svyatoslavın “altun sözü”, Yaroslavnın ağısı və bütün Rus torpağının fəryadı) yer almışdır.

Ağı nitq janrı olaraq, əsərdə sadəcə süjet-kompozisiya vahidi kimi çıxış etmir, həm də əsərin konseptual əsasını təşkil edir, rus qadınlarının, knyazların psixi və sosial davranışının intensional-funksional tipini bildirir.

«İqor polku haqqında dastan»ın poetikasını dövrünün fəlsəfi-dünya görüşü kontekstində təhlil edərkən, onun kommunikativ sistemində yer almış nitq janrlarının, o cümlədən ağıların inanc (xristian) diskursu ilə əlaqəsi diqqətdən kənar qalmamalıdır.

---

¹ Руднев В.П. Словарь культуры XX века. М.: Аграф, 1997, 384 с.

² Адрианова – Перетц В.П. Устная причетъ как основа древнерусских плачей // Адрианова - Перетц В.П. Очерки поэтического стиля Древней Руси. М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1947. с.137-157.

Mərasim motivlərinin kilsə patetikası ilə semantik uzlaşması ağıların funksional strukturunu müəyyən etməyə imkan verir. Ağı folklor janrına xas olan obrazların, motivlərin intensivliyi bütövlükdə əsərə özünəməxsus emosional məntiq və atmosfer gətirmişdir.

Yaroslavnın ağısı çoxlaylı, assosiativ mənalarla zəngin olan obrazlardan ibarət olsa da, folklor-xristian düşüncəsini üstündə köklənmişdir.

Yaroslavna üç sakral adresata müraciət edir, müqəddəs Ruh, təbiət varlıqları və knyaz İqor arasında mediator rolunda çıxış edir. Yaroslavnın monoloqu bilavasitə sakral sözün poetik ifadəsidir. Onun ağısı – monoloqu bədii strukturuna, obrazlar sistemə və ritminə görə bir ovsun – dua mətnini xatırladır. V.P.Adrianova-Perets isə Yaroslavnın ağısında iki janrın - ağıların və ovsunların birləşdiyini qeyd edir.¹

Ağlaşma hadisəsinin baş verdiyi əsas ritual məkan Putivl şəhəridir, şəhərin qala divarlarıdır. Yaroslavna səhər tezdən Putivldə şəhər qalasına çıxıb ağlayır.

Xristian mərasim ənənəsində (müsəlmanlarda da) ibadət duaları adətən erkən vaxtı, səhər tezdən yerinə yetirilir. Mətnə «заятрення рано» (“səhər tezdən”) ifadəsi səhər tezdən yerinə yetirilən kilsə ibadətinə işarədir.

Yaroslavnın ağısı struktur baxımdan performativ imperativlərdən ibarətdir. Oda (Günəşə), (Suya), (Dnepr çayına), (havaya), küləyə müraciətləri mifoloji - sakral düşüncənin poetik təzahürüdür.

Yaroslavna ağısında ritorik suallar ekspressivliyi, emosionallığı gücləndirən amillərdən biridir. Rus mərasim folklorunda ritorik suallar ağı janrının səciyyəvi əlamətidir.

Bu fəslin III yarım fəslə (“**Ağı janrının semantik məkanları**”) ağı janrının semantik məkanlarına həsr olunmuşdur. “İqor polku haqqında dastan”ın poetik sistemin bir özəlliyi ondadır ki, semantik məkanlar içində motivlərin kombinasiyası baş verir. Mərasim motiv və obrazlarının kilsə patetikası ilə kontekstual uzlaşması nitq janrlarının funksional strukturunu müəyyən etmişdir.

Orta əsr rus ədəbiyyatının başqa mətnləri kimi, bu əsərin məna məkanı fərqli toposlardan təşkil olunmuşdur. Toposlar əsərin janr mahiyyətini ifadə edən sabit tematik formullardır. Qədim və orta əsr ritorika ənənə-

---

¹ Адрианова-Перетц В.П. Историческая литература XI – начала XV века и народная поэзия // ТОДРЛ. т.4. М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1951. с.95-137.

sində gerçəkliklə toposlar arasında münasibətlər dəyişir. Toposlar etnomədəni çevrənin dəyişməsi ilə ya aktuallaşır, ya da zəifləyir. Bununla bərabər, müəllif obrazını səciyyələndirən müəllif topikası da mövcuddur. Müəllif topikası xristian toposları kontekstində daha aydın görünür. Əsərdə ağı janrını səciyyələndirən iki semantik kompleksin, yaxud məna məkanının yer aldığı qeyd olunur. Bunlardan biri “ölüm məkanı”, digəri “dərd, hüzn məkanı”dır. Bu məna məkanları nitq janrlarının emosional-ritorik pafosunu və intonasiasını formalaşdırmışdır.

Ölüm semantik məkanı metaforik obrazlardan və ya sabit formullardan (dəbilqə ilə su içmə, günəşin batması, quş qanadlarının sınıması, yarpaqların tökülməsi, suda batma, ağacların başını əyməsi, nizələrin qırılması, yuxuya getmə, suların bulanması və s.) təşkil olunmuşdur.

“Kədər, hüzn” məna məkanı ardıcılıqla, nizamlı olaraq sujet təhkiyəsində deyil, duyğusal yaşantı məqamlarında özünü biruzə verir. Çiçəklərin və otların solması, ağacların başını əyməsi motivləri xalq poeziyasından gəlir. Böyük rus filoloqu A.Potebnya yazır ki, “küləyin əydiyi ağac, ot obrazları nəğmələrdə kədər obrazıdır.¹ Boruların, şeypurların susması, hüznün, kədərin ifadəsidir. Ümumiyyətlə, səs obrazları kədərin ifadəsi kimi çıxış edir.

Yaroslavnın ağlaşması bir suquşunun («зегзица») səsində bənzədir. E.Y.Qrebnyova slavyan dillərinin leksika fonduna əsaslanaraq, həmin ornitoloji obrazı qəm-qüssə simvolikası kimi təqdim edir.²

Dissertasiyanın **dördüncü fəsl** «**İqor polku haqqında dastan**»da **ritorik-imperativ nitq janrları**» adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. “**Əsərin ritorik potensialı: imperativ nitq janrları**” adlı **birinci yarım fəsildə** qeyd olunur ki, «İqor polku haqqında dastan»ın sujetini konkret bir miflə, yaxud müəllifin dünyagörüşünü hansısa bir janr tipi ilə eyniləşdirmək bir qədər çətinidir.

Əsərin ritorik potensialının özünəməxsusluğunu iki fərqli dünyagörüşün («двоеверие») və ya inancın – bütpərəstliyin və xristianlığın semiotik qarşıdurmasının vəhdərinin maraqlı bədii hadisəsi kimi əsaslandırmaq olar.

Tənbeh-giley, ağı-öymə, tövbə kimi janrların sinkretliyini müəllifin və müasirlərin knyazların və knyaz İqorun taleyinə, hadisələrə şəxsi, dini-ideoloji münasibəti ilə əlaqələndirmək olar.

---

¹ Потебня А.А. Слова имиф. Пг., 1987. с.451.

² Гребнева Э. «Слово о полку Игореве» в славянском контексте. Самара: Изд-во Сам ГПУ, 2000. с.366-368.

Xalq mərasim poeziyasının və Zəbur patetikasının və frazeologiyasının intertekstual vəhdəti, peyzaj simvolikası, lirik ricətlər, təkrarlar-refrenlər, sintaktik və infinitiv konstruksiyalar, paralelizmlər, imprativlər əsərin janr məkanını deyil, semantik, hermenevtik imkanlarını genişləndirmişdir. Müəllifin mükəmməl dini savada, dərin hermenevtik təfəkkürə malik olması ritorikanın simvolik mənəqurma imkanlarından, məcazlardan istifadə etməsində görünür.

Zəbur, İncil kimi yüksək nüfuzlu, sakral mətnlərin əsərin təhkiyəsinə, ideyasına təsiri onun janr işarəsini dəyişmişdir. “İqor polku haqqında dastan”da xristian ritorikası ilə bağlı olan nitq janrları orta əsr rus ədəbiyyatının üslub proqramına (strategiyasına) uyğun gəlirdi.

“Öymə-üzüntü” və “sevinc-kədar” sujetin əsas oppozitvləridir və onların kombinasiyası bir sıra modallıqların təsvirini mümkün edir.

Orta əsr rus ədəbiyyatında mövcud ideyaların və mövzuların sxematikliyi, ənənəvi dini ehkamçılıq ədəbi əsərlərin struktur mahiyyətini təşkil edir. Simvolik təfəkkür tipi predmetin obrazlılığını hərfi mənadan məcazi mənaya keçirir.

«İqor polku haqqında dastan»ın əsas mahiyyətini simvolik düşüncə tipi təşkil edir ki, bu da poetik obrazların semantikasını, mətnin kommunikativ strukturunu və motivlərin kombinasiyasını və transformasiyasını, əsas semiotik oppozisiyaları bərpa etməyə imkan verir.

Orta əsr simvolizmi yalnız bir çox süjet motivlərinin və bədii detalların «şifrəsini» açmır, həm də bütövlükdə orta əsr ədəbiyyatının üslub strategiyasını müəyyən etməyə və anlamağa imkan verir. Əsərdəki «ümumi yerlər» folklorlardan gəlir, formullar, klişelər, bədii etiketlər, nitq janrları orta əsr bədii diskursunun ifadəsi olur.

«İqor polku haqqında dastan»ın sakral mənalar dünyasına, xronotopik dəyərlər və nitq janrları sisteminə İncil, Zəbur poeziyasının güclü təsiri danılmazdır. Tədqiqatlar əsərin müəllifinin qədim rus xristian ritorikasının məcaz imkanlarından dərinlən bəhrələndiyini göstərir. Pravoslav ənənəsi yalnız əsərin dil və üslub özünəməxsusluğunu deyil, həm də poetik sistemini formalaşdırmışdır. Xristian ontologiyası mövqeyindən baxanda mətndə xristian dünyagörüşünün əlamətləri aydın görünür.

V.V.Kuskov da bu fikirdədir ki, «...simvolizm, ritual, yaxud etiketlik və didaktizm qədim rus ədəbiyyatının aparıcı prinsiplərindən biridir... Əsərin janrından, yaranma tarixindən, müəllifin istedad dərəcəsindən asılı olaraq, bu prinsiplər fərqli nisbətdə olur və fərqli üslubi ifadəsini tapır»¹.

---

¹ Кусков В.В. История древнерусской литературы. М.: Высш.шк., 1977. с.13

«İqor polku haqqında dastan» da bir məzmunu başqa bir məzmunla əvəz edən simvolizm məna universumunun bütün elementlərini (nitq janrı, motiv, obraz) “nizama salıb” vahid süjet məcrasına gətirir.

A.N.Robinson «İqor polku haqqında dastan» da orta əsr dünya-görüşünün spesifikasiyini müəyyənləşdirərkən «simvolik tarixilik metodu» anlayışından istifadə edir: «Gerçək, yaxud əfsanəvi tarixin xristian, yaxud bütperəstlik mifologiyası ilə yaxınlaşması aktual sosial-tarixi problemlərin və fəlsəfi-simvolik şərhlərin idrak obyektinə və təsvir metodu olaraq birləşməsinə şərtləndirdi ki, biz bunu simvolik tarixilik metodu kimi müəyyən edirik»¹.

O, qədim rus ədəbiyyatının “simvolik-tarixlik metodunu” ümumilikdə orta əsr ideologiyasının təhazürü kimi təqdim edir və rus cəmiyyətinin dini-simvolik təfəkkürü ilə əsaslandırır.

Dini-simvolik obrazların bədii mətndə realizə olunma imkanları “İqor polku haqqında dastan”ın üslub qanunauyğunluqlarını, yaxud estetik mahiyyətini və müəllifin obrazlı düşüncəsini ifadə edir. Bu mənada günəşin tutulması, çayların bulanması, quşların narahat səsi, kilsə zənginin səsi və başqa motivlər əsərin simvolik poetikasını anlamağa xeyli kömək edir.

Orta əsr rus insanının düşüncəsində knyaz hakimiyyəti sakrallığa malik idi knyaz xidməti isə Tanrıya xidmət hesab olunurdu və üç fikri-əmali özündə ehtiva edirdi: rus torpağının, rus knyazlığın Tanrı tərəfindən qorunması; 2) pravoslavlığın və 3) pravoslav xalqın müdafiəsi. Knyaz öz xalqına və torpağına etdiyi xidmətlərə görə, Tanrı qarşısında məsuliyyət daşıyırdı, qürur və şərəf duyurdu.

Qədim rus salnaməçiləri «tarixi retrospektiv analogiya üsulundan»² istifadə etməklə İncil qəhrəmanlarının taleyi və onların əməlləri ilə rus knyazlarının davranışı və tarixi hadisələr arasında paralellik arayırlar.

Knyaz İqorun və drujinasının başına gələnlər mənəvi yasağın pozulması nəticəsində günahların cəzası, yaxud karmasıdır. Kafirlərin Rus torpağına basqınları, talanlar, qarətlər, poloveslərlə savaşa uğursuzluqlar, təbii fəlakətlər, quraqlıq, sel-daşqınları və s. pis əməllərin nəticəsi kimi, günahların cəzası kimi düşünülür.

---

¹ Робинсон А.Н. Солнечная символика в «Слове о полку Иго-реве» // «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI–XVII веков. Сб.ст. М.: Наука, 1978. с.40-42.

² Кусков В.В. Исторические аналогии событий и героев в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Комплексные исследования. – М.: Наука, 1988. с.68.

Salnamələrdə İqorun peşmançılığından, tövbə etməsindən də bəhs edilir. Əhd-iqraretmə, tövbə xristian inanc diskursunun aktlarıdır. İqorun tövbə etməsi performativ akta çevrilir: O, əsrlikdən qurtulub, birbaşa sakral məkana – məbədə üz tutur.

İşıq (xristian Allahı) əsərin əsas ontoloji obrazlarından biridir. O, həyatverəndir, zülmətdən xilas edəndir və insanlara müjdə göndərəndir. «Kafir dünyasından» - suç, günah, şər-yaman dünyasından, ölümlər səl-tənətindən İqorun qurtulması Allahın – İşığın köməyiylə mümkün olur.

«Knyaz-günəş» metaforasının mətndə altun knyaz artefaktları ilə eyni bir simvolik məkanda verilməsi orta əsrlərin estetik düşüncə məntiqinə uyğundur. Knyaz artefaktları sakral sferaya – işıq sferasına daxildir. Altun yəhər, altun dəbilqə və altun qalxan xristian knyaz etosunun, sakral hakimiyyət simvollarıdır.

«İşıq» əsərdə xüsusi metafizik gerçəklikdir, mənəvi dəyər simvolidur. «İşıq», demək olar ki, mətnin hər yerindədir. Xristian knyazların tale “mətni” «ışığı» - «zülmət» antinomiyaşının vəhdətində qavranılır. Bu antinomiya sinkretizmi qədim və orta əsr rus ədəbiyyatında «xeyir-şər», «imanlı-imansız» kimi qarşıdurmaları ifadə edir.

«Zülmətdən qurtulma» motivi xristian düşüncəsinin, yaxud xristian ontologiyasının təməl dəyərlərindən və əsas mövzularından biridir. Axı, Allah həmişə öz bəndəsinə bir xilas imkanı, bir qurtulma şansı verir. Elə bu səbəbdən işıq və zülmət kateqoriyaları xristian fəlsəfəsində vacib yer tutur.

Təəccüblüdür: könlü iblisə-şeytana uymuş və zülmətə düşmüş, haqqın yolunu azmış, günahsız poloveslərin qanını tökmüş təkəbbürlü knyaz İqor axırda bağışlanılır; səhvlərinə və günahlarına baxmayaraq, İşıq ona yol göstərir.

Mətnin ontoloji ideyası knyazların mənəvi-ruhani davranışı ilə, işıq-zülmət seçimi ilə əlaqələndirilir. Əsərin sonunda «slava» impretivi işığın qalibiyyət müjdəsini gücləndirir. Knyaz İqorun «tale mətnin»dəki İşıq obrazı xristian işığı olub metaforik mənada xilasa, qurtuluşa işarədir.

«İqor polku haqqında dastan»ın imperativ janrlar paradıqmasında vokativlər (çağırışlar, müraciətlər) geniş yer tutur ki, bədii mətnin mühüm bir hissəsini təşkil edir.

Bu müraciətləri mətn daxili dialoqun tərkib hissəsi kimi təsəvvür etmək olar. Amma knyaz İqor və onun drujinası ilə bağlı faciəli hadisə içində müraciətlərin yer alması, kommunikativ situasiyanın «qarışıqlı-

ğı» bütövlükdə əsərin janr transformasiyasına gətirib çıxarmışdır.

Bu müraciətləri illokutiv gücünə görə performativlərə aid etmək olar, yaxud performativ mətnlər də adlandırmaq mümkündür.

«İqor polku haqqında dastan»da imperativ janrların adresantı rolunda müəllif də çıxış edir. O, rus knyazlarına müraciət edir, onları köməyə, milli, dini birliyə dəvət edir, eləcə də kafirlərdən xristianların qisasını almağa çağırır.

Əsərin poetik sistemini təşkil edən nitq janrlarını mümkün təhlil üsullarından biri də bilginin mental strukturunun – düşüncəmizdə saxlanılan özünəməxsus informasiyanın aşkarlanmasıdır. Çağdaş koqnitiv dilçilikdə bilgi təsəvvürlərinin modeli kimi, “freym” terminindən istifadə olunur. M.Minskiy yazır ki, «freym əvvəlki təcrübə nəticəsində əldə edilmiş bilgi nəticəsində bəzi streotip situasiya haqqında və bu situasiyanın təsvir olunduğu mətn haqqında məlumatın əks olunduğu strukturdan ibarətdir»¹.

Deməli, onda janr freyminə müəyyən janr forması haqqında mental təsəvvürləri daxil etmək olar. «İqor polku haqqında dastan»da imperativ nitq janrının freymi bir neçə bloku əhatə edir: «Knyazların çəkişmələri üzündən Rus torpağına fəlakətlərin gəlməsi», «knyazların özlərinə şöhrət axtarması» kimi freym blokları aşağıdakı mətn örnəklərində əksini tapmışdır:

1. «...рекоста бо брать брату: се мое, а то мое же, и начита князи про малое се великое мльвити, а сами на себя крамолу ковати: а поганые съ всъхъ странъ прихождаху съ поььдами на землю Русскую»;

2. «А князи сами на себя крамолу коваху, а поганые сами, поььдами наришуше на рускую землю, емляху дань по бьль отъ двора»;

3. Вы бо своими крамолами начясте наводите поганья на землю Рускую, на жизнь Всеславлю, которою бо бьше насилие отъ земли Половецкьи»;

4. «Тогда, при Олзь Гриславличи, съяшется и растяшеть усобищами, погибашеть жизнь Дажьdboжа внука...»

Belə demək mümkünsə, “İqor polku haqqında dastan”da imperativ nitq janrının freymi bir neçə blokdan ibarət ola bilər: “knyazların şöhrətpərəstliyi, knyazların çəkişmələri üzündən Rus torpağının başına gələnər” və s.

«Knyazların bir-birilə çəkişmələri, dartışmaları üzündən Rus torpağına fəlakətlərin gəlməsi» freym bloku digər knyazlara, xüsusən

---

¹ Минский М. Фреймы для представления знаний. М.: Энергия, 1979. с.37.

gənc knyazlara acı xəbərdarlıq kimi səslənir. Bu freym blokunda kafirlərin Rus torpağına saysız-hesabsız hücumları ən kədərli hadisələr kimi xatırlanır. B.Rıbakov hesab edir ki, poema bütövlükdə knyaz çəkişmələrinə qarşı ünvanlanıbdir.¹

Svyatoslavın “altun sözünü” – gənc knyazlara müraciətlərini milli, dini birliyə çağırış, kafirlər üzərinə yürüşə çağırış kimi də səciyyənləndirmək olar. Bu, həm də bir xristian liderin ideoloji mövqeyidir. Bu çağırışlarda “Rus torpağı uğrunda”, «İqor yarası uğrunda» və s. ifadələr xüsusi ritorik-ideoloji tutuma malikdir, dinləyicilərin təsəvvüründə bu və ya digər hadisənin, obrazın “xristian fonunu” yaradır.

“İqor polku haqqında dastan”da dini-simvolik kodda gerçəkləşən müraciətləri-çağırışları emosional effektinə görə affektivlər adlandırmaq da olar. Bu tipli mətnlərdə affektivlərin üstün cəhəti suqquestiv potensiala malik olmasıdır.

“Knyazları öymə ritorik janr kimi” adlı ikinci yarımfəsildə bildirilir ki, bəzi tədqiqatçılar «İqor polku haqqında dastan»ın poetikasını yalnız dini kodda, yəni teodiskursda (İncil, zəbur, liturgiya, müqəddəs ruhani ataların mətnləri kontekstində) aparmağı tövsiyə edirlər.

Zəbur orta əsrlərin yüksək poetik fikir örnəyi olmaqla və etnik toplumun estetik tələbatını ödəməklə yanaşı, xristian insanın psixoloji yaşınıtlarını və duyğularını ifadə edirdi. Şərqi Slavyan xalqlarının dini-kitab ənənəsində Zəburu bütöv ədəbi janr kimi, bir nitq janrı kimi təsnif etmək çətindir.

Şikayət, giley, tövbə, şükranlıq, etiraf, öymə və s. zəbur növləri mövcuddur. Zəburçu adətən öz çıxışını, qutsal sözünü şikayətlə başlayıb, vəsfıyyə ilə tamamlaya bilir.

Knyaz İqor və onun drujinasının Çölə yürüşü hüzn-kədər içində, şikayət intonasiyası ilə verilsə, onun əsirlikdən qaçıb, Rus torpağına qayıdışı xristian dünyasının müjdəsi kimi, işığın təntənəsi kimi vəsfıyyə janrında verilir.

“Пѣвши пѣснь старымъ княземъ, а потемъ молодымъ пѣти: слова Игорю Святъсловличю, буй туру Всеволоду, Владимиру Игоревичу!”

«Dastan»dakı ritorik nitq janrlarına, onların ritm-intonasiya təşkilinə Zəbur patetikasının (və poetikasının!) təsiri tədqiqatlarda geniş şərh edilmişdir. “Nəğmə” (“пѣснь”) xristian himnoqrafiyasında, zəburda geniş yayılmış nitq janrıdır. “Пѣснь” həm “nəğmə demək”, həm də “vəsf

¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. М.: Наука, 1982. с. 486.

etmək, öymək” mənasındadır. İncildə adrestantla – adresat – vəsf olunanla (öyünənlə) vəsf edən (öyən) arasında münasibətlər «благославить» («xeyir-dua vermək») felində əksini tapır. Knyazları şəərəfləndirmə aktı performativ mahiyyətli aktdır (performativlik magik funksiyalı nitq aktlarına da xasdır: «söz» həm də «əməl»dir, «iş»dir).

Rus knyazlarını vəsf edən adresantla - müəlliflə adresat – vəsf olunan, dua edilən knyazlar eyni sakral situasiyada birləşir, yəni bir sakral məkanda bir-birinə qarşılıqlı surətdə qovuşurlar.

Əsərdə qədim ritorik fiqurlardan olan təkrarlardan geniş istifadə olunur. «Слава» və «здрави» formulları fiqur kimi, anakolon kimi (слава... здрави слава...) çıxış edir. Bu ritorik fiqur bir mətn daxilində vəsf edən subyektin vəsf olunan obyektlə vəhdətini ifadə edir.

«İqor polku haqqında dastan»ın sonunda («слава») nitq janrı iki klişedə – «здрави» və «слава» formasında gerçəkləşir və bilavasitə xristianlara ünvanlanır:

«Здравии князи и дружина, побарая за христьяны на погань пльки! Княземь слава а дружинь Аминь».

Vəsfətmə-şərəfləndirmə aktı rus knyazlarını (xüsusən knyaz İqoru) sanki suçdan-günahdan azad edirdi, onları xristian əzabkeşləri kimi təqdim edirdi. «Амин» performativ nidası isə situasiyaya xristian atmosferi gətirir. Knyazın qayıdışı xristianlığın təntənəsi və müjdəsi olur.

«İqor polku haqqında dastan»da günəş-ışıq simvolikası və yol obrazı xristian yolu ilə ilahi İşıq ideyasının ontoloji əlaqəsinin parlaq nümunəsidir. Xristian insanın yolu mütləq işıqla bağlı olmalıdır. Əsərdə «ışıq» və «yol» obrazlarının sakral mənası da bundadır.

Xristian insanın «yol təcrübəsi» ilahi enerji ilə, qəhrəmanın mənəvi kamilləşməsi prosesi ilə bağlıdır. Ona görə də dini ədəbiyyatlarda işıq insanı saflaşdıran ilahi enerji mənbəyi kimi təqdim edilir¹.

«Солнце свѣтитя на небесь – Игорь князь въ Русской земли.

Игореви князю богъ путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Русскую».

Mifopoetik və sakral mətnlərdə personaj yolun sonuna çatanda yolun başlanğıcındakından daha yüksək statusa malik olur². Əsərdə İqorun «yolunun son nöqtəsi» - məbəd sakral statusludur. Knyaz İqor

¹ Бычков В. 2000 лет христианской культуры sub specie aesthetica. В 2-х тт. т. 2. М. СПб.: Университетская книга, 1999, с.95-98.

² Топоров В.Н. Путь // Мифы народов мира. В. 2-х томах. Т.2. М.: Советская энциклопедия, 1983. с. 352.

günahlarını tövbə etmək üçün müqəddəs məbədə – Boqorodisa Priqo-
doşeyaya üz tutur.

Kafir xronotopundan (Poloves çölü) xristian xrontopuna (Rus torpağı) qayıdış mutluluğu orta əsr xristian emosional-ekspressiv dü-
şüncəsinin üslub proqramına uyğun idi.

Knyaz İqorun xristian məbədinə qayıdışına və bu təntənəyə bu
müjdəyə ölkələr şad olur, şəhərlər sevinir:

«Страны рады, грады весель».

Slavyan kilsə diskursunda sevinc hissi bir emosiya aktı kimi Tan-
rıya, Uca Yaradan qovuşmaq məqamını ifadə edir.

Bu, ilahi işıqın-nurun sevinci və ümumxalq şadlığıdır. Bu nuru gö-
rənlərin sevincidir. Pasxa günündə bu işığı görənlər duyğusal yaşantılar
keçirirlər.

Qədim Rusda dinləyicilər (oxucular) bu ümumxalq şənliyinin və tən-
tənəsinin mənasını yaxşı anlayırdılar. Bu mutluluq hissi İsa Məsihin Möv-
ludu, Pasxa bayramı ilə bağlı idi.

Orta əsr rus insanı önəmli günləri, qutsal tarixi hadisələri xüsusi se-
vincə anırdı və qeyd edirdi. Qutsal anım günlərinə həsr olunmuş kilsə bay-
ramları xristian rus insanının yaşamını mənalandırırdı. Bayram-şadlıq mutlu-
luğu içində olan hər kəs ali həqiqəti dərk edirdi. Kilsə mətnlərinin simvolik
dilində “sevinc”, “şadlıq” konsepti tanrıya qovuşma duyğusunu ifadə edir.

Xristian mədəniyyəti sevincin «şəxsiyyətüstü» mahiyyətini duyma-
ğı tərbiyə edir. «İnsandan dünyaya və dünyadan insana – sevincin nor-
mal çevrəsi belədir» <...> Əzabı, qüssəni və hüznü aradan qaldıran bir
came duyğusu olaraq, Sevinc təbiət durumu olur və kosmosa qarışır,
bununla da bütün Tanrı dünyasını, Tanrı dərğahını da əhatə edir...»¹.

“İqor polku haqqında dastan”da poetik sistemin təhlili göstərir ki,
müəllifin diqqət mərkəzində knyaz İqorun şəxsiyyəti olmuşdur. Onun
məqsədi sadəcə knyaz və drujinasının Çölə yürüşünü təsvir etmək deyil,
məhz kafirlərlə savaşa xristian knyazın panegerik obrazını yaratmaq,
onun müsbət imicini təbliğ etməkdir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatda irəli sürülmüş müd-
dələrə yekun vurulur və göstərilir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor
polku haqqında dastan»da poetik sistemlərini müqayisəli - tipoloji təh-
lili M.M.Baxtının nitq janrları nəzəriyyəsinin və performativlik konseps-

---

¹ Пеньковский А.Б. «Радость» и «удовольствие» в представлении русского языка // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991, с. 154.

siyasının bədii mətnə tətbiqini mümkün edir, bununla da abidələrin ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlilinə linqvo-praqmatik aspektlər əlavə edilmiş olur.

«Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor polku haqqında dastan» ilkin sadə nitq janrlarından qurulmuş orta əsrlərin mürəkkəb nitq janrıdır.

Araşdırmada «Kitabi-Dədə Qorqud» və «İqor polku haqqında dastan»da mühüm nitq janrlarının paradiqması tədqiq olunur, bu abidələrdəki ilkin (sadə) «nitq janrlarının qrammatikası» və sujetdaxili paradiqmatik, sintaqmatik təsviri verilir.

Bədii mətnə nitq janrlarının «sistem içində sistem» kimi öyrənilməsi mətnin süjet məntiqini, xronotopları, dilin ritual-etiket funksiyasını araşdırmağa imkan verir.

Əlbəttə, bir araşdırma bütün nitq janrlarını əhatə edə bilməz. Əsərin poetik sistemində bu və ya digər deyimin müəyyən janra şamil edilməsi onun intensional funksiyasının müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Nitq janrlarının bir sistem kimi bərpası bədii mətnə adresant-adresat münasibətlərinin, söyləyici (müəllif) və auditoriya obrazının təsvirini mümkün edir, müəllifin mətnə kommunikativ strategiyasını müəyyənləşdirir, eləcə də mifopoetik düşüncə və sosial, ritual davranış tiplərini öyrənməyə kömək edir.

Söyləyicinin (müəllifin) mövqeyindən, adresata münasibətindən, süjet-təhkiyə məntiqindən, xronotopun süjetyaradıcı funksiyasından və s. amillərdən asılı olaraq, birincisi, poetik sistemdə nitq janrlarının varlığını müəyyənləşdirmək olar. İkincisi, hər bir mətnin nitq strategiyası funksional baxımdan bir-birindən asılı olan kommunikativ aktların müəyyən ardıcılığını nəzərdə tutur. Poetik sistemlərin nitq janrları (performativ, fatik, ekspressiv, imperativ) müstəvisində tipoloji-müqayisəli təhlili sujet qrammatikasının təsvirini şərtləndirir.

“Kitabi – Dədə Qorqud”un və “İqor polku haqqında dastan”ın fərqli kommunikativ struktura, poetik sistemə malik olması ilk növbədə fərqli nitq janrlarının praqmatik və sintaqmatik nizamlanmasından, yəni süjetin-təhkiyənin inkişaf məntiqindən, xronotopun və diskursların (dini, ritual...) janryaradıcı funksiyasından, həmin sistemlərin mövcudluğunu şərtləndirən etnomədəni mexanizmlərdən, müəllifin, söyləyicinin nitq strategiyasından və s. asılıdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Yum arxaik şaman janrı kimi. // San-Marino BEA Azərb. filialının (Mingəçevir) Elmi əsərləri. I buraxılış, 1996. s. 94-99
2. Mifoloji dəyərlər nəzəri problem kimi. // San-Marino BEA AM Azərb. filialının (Mingəçevir) ilk buraxılışına həsr olunmuş elmi konfransın materialları Mingəçevir, 1997 s. 9-11
3. Oğuz öyməsi sakral enerji mənbəyi kimi. // “Arzu” jur., N2, 1998, s. 65-74
4. Типологические параллели между двумя эпосами. // Русский язык и литература в Азербайджане. 1998, N2. с.19-23
5. Qoca obrazının semantikasını // “Azərbaycan” jurn. 1999, N9. s. 176-179
6. Dədə Qorqud obrazının mifoloji semantikasını. // San-Marino BEA AM-in Azərbaycan filialının “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300-illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Mingəçevir, 1999. s. 46-54
7. Oğuz öyməsi ritual kimi və onun sakral enerji ilə bağlılığı // “Kitabi-Dədə Qorqud” (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999. s. 105-109
8. Еще раз об одном тюркизме (на материале «Слова о полку Игореве») // Русский язык и литература в Азербайджане, 2002, N2. с. 3-5.
9. Новое исследование о художественно нормативной традиции Древней Руси. // Русский язык и литература в Азербайджане. 2002, N4.
10. “Kitabi-Dədə Qorqud»da ad vəsfi. // “Mütərcim”, 2004. N1-2.
11. Sitat hermenevtik məkanın formalaşma aktı kimi // Tədqiqələr. 2004.I
12. Arxaik ritual semantikasını və “Bamsı Beyrək boyu”nda metonimik-metaforik süjet yaradıcılığını // “Qobustan”, 2005, N4 s. 32-37
13. “İqor polku haqqında dastan”da səs peyzajı // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. 2005, N4. s. 173-176
14. “İqor polku haqqında söyləmə”nin nominativ poetikasını: çöl mifi // ADPU-nun Elmi xəbərləri. 2005. N4. s. 184-191

15. Onomastik mətn özgə obrazını təqdim üsulu kimi. // Müasir dilçiliyin problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans (18-19 may 2005-ci il, Bakı). Bakı, BSU-nun nəşriyyatı, 2005, s. 250-251

16. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsi: dəyər diskursu və ritual-nitq janrlarının iyerarxiyası // Humanitar elmərin öyrənilməsinin aktual problemləri. 2005, N5. s. 240-245

17. “Kitabi-Dədə Qorqud”da özgə obrazı // “Elm və cəmiyyət” (elmi məqalələr məcmuəsi). 2005, N2. s. 104-111

18. Обрядовый субстрат в «Слове о полку Игореве»: эпическое сватовство в контексте оппозиции «свой»-«чужой». // BSU-nun Elmi əsərləri, 2006, N1 c. 100-105

19. Su (çay) ilə xəbərləşmə nitq janrı kimi // Tağıyev oxuları. 2006. s. 185-190

20. Ритуально — вербальное поведение Ярославны в «Слове о полку Игореве»: обращение к Ветру. // Русский язык и литература в Азербайджане. 2006, N1. c. 17-20

21. “İqor polku dastanı”: səs obrazları və davranışın modelləşdirilməsi // Elmi axtarışlar. XXXI toplu. 2007s. 96-99

22. “İqor polku dastanı”: günəşin tutulması motivi və davranışın modelləşdirilməsi // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri. 2007, N3. s. 209-214

23. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları sakral diskursda // Elmi axtarışlar. XXXV toplu. 2007. s. 24-29

24. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranışın modelləşdirilməsi. // “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” V Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı, 17-19 oktyabr 2007. s. 540-544

25. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranışın modelləşdirilməsi. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXIII kitab. 2007. s. 47-54

26. “Kitabi-Dədə Qorqud”da sakral mənalar məkanı: “kölgə” konsepti. // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi əsərləri. 2007, N6. s.226-231

27. “Kitabi-Dədə Qorqud”: Osman nəsli sakral zamanın adı kimi. // “Mütərcim” jurn., 2007. N1/2. s.151-155

28. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dəyər-obraz sistemi: ritual müraciətlər // BSU-nun Elmi əsərləri 2008, N2. s. 226-231

30. “Kitabi-Dədə Qorqud”: mərasim substratı və dil-üslub streotipləri // Müqayisəli ədəbiyyat: “Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə streotiplər” III beynəlxalq elmi konfranın materialları (21-22 noyabr 2008, Bakı)

31. Сакральные артефакты в «Слове о полку Игореве» // Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур: состояние и перспективы: материалы Междунар. науч. конф., Минск, 20-21 марта 2008 г. В2ч. ч. 2. Минск: БГПУ, 2008 . с. 150-151

32. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə: ritual nitq aktlarının kommunikativ sistemdə rolu. // Mədəniyyətlərarası dialoq: “Kitabi-Dədə Qorqud” və Nibelunqlar nəğməsi”. Ortaçağ qəhrəmanlıq dastanlarında Şərq və Qərb. (30 sentyabr-4 oktyabr 2009). Simpoziumun materialları. Bakı, 2009. s. 167-173

33. Мифоритуальные превращения в поэтике «Книги моего деда Коркуда» // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. 2009. №9.с. 69-72

34. Особенности портретных клише в «Книге моего деда Коркута». // Вопросы филологических наук. 2009. №1. с. 28-32

35. Солнечная символика и образ «пути» в «Слове о полку Игореве». // Наука и жизнь Казахстана Международный научно-популярный журнал. 2009, №3.с. 145-147

36. Семантика перекрестка в «Книге моего Деда Коркуда» // Наука. Творчество. V Международная научная конференция. 2009г. — Самарский гос. ун-т (Наяновой). В 2-хт. М.: Изд. – во Международного социально-экологического Союза. 2009. II т. с. 252-254

37. “Kitabi-Dədə Qorqud”: müqəddimə performativ akt kimi. // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. H. Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq elmi konfrans (3-8 may 2010-cu il). Bakı, 2010. s. 546-549

38. Топонимы в поэтике «Книге моего Деда Коркуда» // Русскоязычие и би (поли) лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно- концентуальные аспекты. Материалы III международной научно-методической конференции Пятигорск 14-16 апреля 2010 года. с. 150-152.

39. “Kitabi-Dədə Qorqud”da səs motivi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2010. №6. s. 151-155.

40. “Kitabi-Dədə Qorqud”da görmə kodu // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. 2010. N3.s. 139-144.

41. “Kitabi-Dədə Qorqud”: görmə kodu və kommunikativ məkanın qurulması. // BSU-nun Elmi əsərləri (Osvald fon Volkenştayn cəmiyyəti ilə birgə nəşrin xüsusi buraxılışı). Bakı, 2010.s. 238-243.

42. Ценностно-смысловой мир «Книги моего Деда Коркуда»: мотив города. // Bakı Slavyan Universiteti və Belarus Dövlət Pedaqoji Universitetinin Elmi əsərləri (birgə nəşr). 2010. N1.s. 139-143

43. Об азербайджанских переводах «Слова о полку Игореве» // Диалог языков и культур СНГ и ШОС в XXI веке Сборник материалов VI Международного форума. Баку, 8-11 ноября 2010 года. 2. II. М: ИПК МГЛУ «Рема», 2011.с. 199-204

44. Гиперборейская теория и эпические традиции. // Azərbaycan Texnologiya İnstitutu AXС-nin 81 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-texniki konfransın tezisləri, s. 239

45. “Kitabi-Dədə Qorqud”da panegirik janrlar.// BSU-nun Elmi əsərləri, 2011, N2. s. 106-117

46. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ekspressiv nitq janrları. // Humanitar elmlərin aktual problemləri, 2011, N4. s. 139-144

47. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikasi, Bakı. Yeni nəşrlər evi, 1999. 72 s.

48. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “İqor polku haqqında dastan”: janrın hermenevtikasi. Mingəçevir: Mingəçevir Nəşriyyat – Poliqrifiya MMC, 2003. 136 s.

49. İqor alayı haqqında söyləmə. tərcümə edən R.Kamal. // Rus ədəbiyyatı antologiyası. İki cildə. I cild (Poeziya). Bakı: “Avrasiya-press”, 2007. s.7-25.

**«Книга моего Деда Коркуда» и «Слово о полку Игореве»:
типологическо-сравнительный анализ поэтических систем**

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертация предлагает новый метод типологического анализа поэтической системы «Книги моего Деда Коркуда» и «Слово о полку Игореве», развивающий идеи теории речевых жанров, сформулированных М.М.Бахтиным в рамках проекта «металингвистики». Используя данный метод, диссертационное исследование предлагает новое решение одной из наиболее важных задач поэтики: описание и истолкование коммуникативной проблематики «Книги моего Деда Коркуда» и «Слова о полку Игореве». Тексты памятников изучаются как контаминация первичных (простых) и вторичных (сложных) речевых жанров.

В связи с вышеуказанным в работе ставятся следующие задачи: изучение в «Книге моего Деда Коркуда» парадигм основных речевых жанров: фатических, перформативных и экспрессивных, а в «Слове о полку Игореве» - императивных и риторических.

В диссертации на основе исследования ритуального дискурса «Книги моего Деда Коркуда» доказано, что ритуально-речевые жанры (благожелания, запреты, пословицы) организуют перформативную иерархию эпического текста. В повествовании каждое высказывание с ритуальной функцией является перформативным. «Механизмы» работы сказителя с жанровой системой рассматриваются в связи с проблемой ролевого поведения.

Речевые жанры в «Слове о полку Игореве» организуют диалогическое пространство и мотивную структуру, моделируют поведение персонажей. Важное свойство поэтики «Слова о полку Игореве» – «взаимопереходы» речевых жанров (императивных.. риторических-в перформативных и т.д.).

В работе выявляются функционирования в текстах разных, с типологической точки зрения, речевых жанров. При этом именно речевой жанр понимается как универсальная категория, «основа основ» коммуникации, организующая, моделирующая ее.

**Typological and Comparative Analysis of the Poetic Systems of
“The Book of Dede Gorgud” and “The Tale of Igor's Regiment”**

SUMMARY

The present thesis is considered a new method of typological analysis of the poetic system in “The Book of Dede Gorgud” and “The Tale of Igor's Regiment”, the theory of speech genres formulated by M.M. Bakhtin is developed within the “metalinguistics” project. Using this method the research work proposes a new solution of one of the most important problems of the poetics- the description and the interpretation of the communicative problematics in of “The Book of Dede Gorgud” and “The Tale of Igor's Regiment”.

Texts of the monuments are studied as a contamination of the previous and the subsequent speech genres.

Due to the above mentioned the following tasks are set in the work: studying the main speech genres paradigms, fatic, performatory and expressive in “The Book of Dede Gorgud”, and imperative and rhetorical in “The Tale of Igor's Regiment”.

On the basis of the research of “The Book of Dede Gorgud” is proved that ritual and speech genres (favorable attitudes, prohibitions, proverbs) organize performatory hierarchy of the epic text. Each statement with ritual function is performatory.

Speech genres in “The Tale of Igor's Regiment” organize dialogical space and motive structure, models, and the behavior of characters.

The main characteristic of the poetics in “The Tale of Igor's Regiment” are “intertransitions” of the speech genres (imperatives, rhetorical into performatory).

The research work is revealed functions of different types of the speech genres.

This particularly realized as a universal category “basic of basics” of communications, their organizing, modeling characters.

Çapa imzalanıb: 15.10.2014.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

